

Verski stiki med mongolskim imperijem in starorusko pravoslavno Cerkvijo

Mongolski imperij je v obdobju svojega največjega razpona zajemal večinski del ozemlja sedanje evropske Rusije. Z osvojitvijo večine staroruskih¹ kneževin so mongolski vladarji in prebivalstvo na verski ravni prišli v neposredni stik s starorusko pravoslavno Cerkvijo. V članku so predstavljeni novovzpostavljeni odnosi med staroruskim prebivalstvom in Mongoli, ki jih je vzpodbudila seznanitev imperija, ki je odobrala versko raznolikost, s pravoslavno vero.

VERA V MONGOLSKEM IMPERIJU

V 13. stoletju, ko so se Mongoli razširili vse do evropskega dela današnje Rusije, je vsaj v vzhodnem delu mongolskega imperija prevladoval šamanizem, v praksi pa se je prebivalstvo priklanjalo idolom, kot so nebo, sonce, luna, voda in preostali naravni pojavi². To je denimo razvidno iz »Povesti o Petru, plemiču iz Zlate Horde«,³ enega izmed zgodnjih virov, ki kaže svojo zgodovinsko vrednost, ko prikazuje takratne odnose med pravoslavno Cerkvijo, staroruskim prebivalstvom in mongolsko oblastjo. V povesti se mongolski plemič, kasneje imenovan Peter, navduši nad poučevanjem pravoslavnega škofa Kirila. Tik preden se spreobrne v pravoslavno vero, premlewa o obeh verah: »Naši kani verujejo v sonce in mesec, v zvezde in ogenj. A kje je resnični Bog?«⁴ Mongoli so imeli poganske predstave o duhovščini in služabnikih vseh ver, vključno s šamani, in do njih kazali

precejšnjo mero spoštovanja. Razlagali so si jih kot posrednike med ljudmi in bogovi, ki so te lahko ohranili pred nesrečo in naj bi imeli čudežne sposobnosti, kot denimo zdravljenje bolnih.⁵ Povest o Petru se prične prav na takšen način. Mongolski kan poprosi za pomoč pravoslavnega škofa Kirila in mu obljubi mnogo darov, če ozdravi njegovega edinca, ki je hudo zbolel. Kiril sprva ukaže vsem pravoslavnim cerkvam opraviti molitve za obolelega, nato pa potuje h kanu in tam s sveto vodo ozdravi njegovega sina. V zameno prejme rešitelj veliko darov in zapusti Zlato hordo z visoko častjo.⁶

Vraževernosti sicer ne moremo pripisati zgolj mongolskemu dojemanju vere, temveč lahko takšno mentaliteto prepoznamo kot univerzalen pojav v tem časovnem obdobju. Dojemanje religije je bilo v tesni povezavi s skrivnostnimi silami narave in vera v čudesa je bila razširjena med vsemi plastmi družbe,

če že ne univerzalno sprejeta. Odnos do vere je med širšim prebivalstvom bolj temeljil na njeni magičnosti kot pa sami vsebini vere. To je denimo veljalo tudi za prvotne oblike pravoslavne vere, splošno sprejete na staroruskem območju.⁷ Če upoštevamo, da je bil večji del staroruskega prebivalstva nepismen, postane razumljivo, da glavne metode, ki so se uporabljale pri bogoslužju, niso temeljile na vsebini prebranega, temveč čutnosti, ki se je izražala v petju, freskah, mozaikih, ikonah ...⁸ Pisali so o magih, ki so lahko priklicali naravne nesreče, kot recimo dež, sušo, slabo letino, živo je bilo preganjanje čarovnic, splošno pa so prepoznavali tudi zdravilne učinke čudežev.⁹ Čudeži so nasploh predstavljali pojem, ki je prevečal tedanjo družbo. Že v *Povesti o Petru* je mongolski plemič v stari Rusiji priča številnim čudesom, ki predstavljajo velik korak k njegovi kasnejši spreobrnitvi. Pravoslavna staroruska Cerkev je čudeže pogosto izkoriščala tudi s praktičnih vidikov. Ko je moskovska kneževina pridobivala na vse večji veljavi, se je poročalo o raznih čudežih, ki so se vršili v moskovskih cerkvah, da bi kneževina pridobila na ugledu.¹⁰ V vojnem času, ko je Zlata Horda v letih 1382 in 1408 izropala in zrušila trojiški samostan, se je pojavila »pripoved o prikazovanju Matere Božje Sergiju« in o tem, kako je potrebno rešiti samostanskega veljaka Sergija Radoneškega pred notranjimi sovražniki – pogani, ki ogrožajo samostan.¹¹

VERSKA STRPNOST

Poglavitna značilnost verske politike do drugih ver znotraj mongolskega imperija je bil verska strpnost do vseh narodov. Zapisi o njej se pojavljajo že z Marcom Polom, na preprost način pa jo povzemajo besede vladarja Zlate horde, Mengu Timur kana: »Vsi ljudje častijo takšnega ali drugačnega boga in vsak ima pravico, da časti boga po svoji želji. Zaradi doživljanja božjih dejanj vsak izmed njih misli, da je njihova vera boljša od drugih.«¹² Verska strpnost je bila po Džingiskanovem ukazu v letih 1225 in

1226 zapisana v »Veliki Jasi«, zakoniku, ki je predstavljal temelje mongolskim cesarskim zakonom. Razlog za takšno odločitev naj bi se skrival v tem, da Džingiskan po zavzetju sveta ni želel imeti v svojem imperiju trenj zaradi vsiljevanja univerzalne vere.¹³ Ko je kmalu za tem umrl, so predlogi, ki jih je podal in uzakonil, ostali v rabi tudi po njegovi smrti.¹⁴ Med kasnejšimi mongolskimi kani so se ohranile tudi ideje o Džinginkanu kot vladarju sveta, o njegovi božji podobi, svetovnem miru in univerzalni veri oz. Cerkvi, kjer so različne ohranjene vere enakovredne in predstavljajo le enega izmed vidikov resničnosti.¹⁵ Verska strpnost je bila koristna tudi iz praktičnih vidikov. V času vojne so Mongoli vtihotapili v tujo vojsko svoje ljudi, ki so nato promovirali mongolsko strpnost.¹⁶ Stališča, ki so temeljila na verski strpnosti, so se odražala tudi v odnosu do duhovščine različnih narodov. Zakonik, na katerem so ob prevzemu prestola morali priseči mongolski kani, je prepovedoval nasilje nad upravitelji cerkev in ropanje ter uničevanje cerkvenih stavb in preostalih posesti. Svečeniki in duhovniki vseh religij so bili osvobojeni vseh dajatev in obveznosti, za kršenje verskega prava pa so bile izrečene stroge kazni, od tega velik del smrtnih.¹⁷ Zaradi verske strpnosti v mongolskem imperiju tudi ni bilo mogoče govoriti o verski enotnosti. To ni veljalo zgolj za mongolsko prebivalstvo, ki je v velikem številu prevzemalo druge vere, temveč tudi za mongolske kane, ki so bili skozi zgodovino znani po različnih veroizpovedih in so med drugim tudi sodelovali v krščanskih, muslimanskih in budističnih obredih.¹⁸

Verska politika se z nastankom kanata (*ulus*) Zlate horde, ki je po razkroju mongolskega imperija v 13. stoletju izmed vseh mongolskih kanatov kazal največjo stopnjo verske in socialne homogenosti, vsaj v začetku ni veliko spremenila. Kanat ni veljal za versko sovražno ozemlje za preostale vere.¹⁹ Z islamizacijo Zlate horde v kasnejšem obdobju so se sicer verski odnosi nekoliko zaostрили. V 14. stoletju je mongolski vladar,

Uzbek kan, priznal islam, ki je obveljal kot religija edine resnice, za uradno vero države, večina plemičev in prebivalstva pa je sprejela uradno vero. Kljub vsemu je velika večina mongolskih kanov na staroruskem območju dovoljevala versko strpnost.²⁰

MONGOLSKI ODNOS DO PRAVOSLAVNE VERE IN RUSKE DUHOVŠČINE

V prvi polovici 13. stoletja so si mongolski vladarji med nekaj let trajajočimi vojaškimi kampanjami podredili večino staroruskih kneževin.²¹ V času vojnega stanja verska politika med Mongoli ni imela pretiranega pomena, niti ni prihajalo do privilegiranega obravnavanja različnih slojev prebivalstva. Njihov način bojevanja je dovoljeval tudi vojno nasilje nad duhovščino.²² To pojasnjuje, zakaj so bili med mongolskimi vojaškimi kampanjami ubiti številni cerkveni funkcionarji, tudi tako visok funkcionar, kot denimo vladimirski škof, in zakaj je bilo razrušenih na stotine cerkva in samostanov.²³ Cerkev so nasploh kot kamnite zgradbe predstavljale zadnjo linijo obrambe pred Mongoli, bogastvo znotraj njih pa je predstavljalo eno izmed ključnih točk napada. Nekateri duhovniki in diakoni so bili kot zaporniki poslani v nomadsko Mongolijo, drugi odpeljani v suženjstvo. Tako so kasneje katoliški misionarji srečevali starorusko pravoslavno duhovščino po vsem Mongolskem imperiju.²⁴ Mongolski vpadi so se tedanjemu prebivalstvu vtisnili v spomin in dolgoročno vplivali na izoblikovanje predstav o Mongolih. V letopisih se prihod Mongolov pojasnjuje kot božjo kazen za »plenjenje zemlje in gradov« zaradi preteklih grehov.²⁵ Nastrojenost do Mongolov, ki je v letopisih nekoliko omiljena zaradi naklonjenosti Mongolov do verskih institucij, pa se je razmahnila predvsem v kasnejšem ruskem zgodovinopisju, kjer se je Mongole pogosto prikazovalo kot velike barbаре zaradi prvotnega opustošenja staroruske zemlje.²⁶

Po pokoritvi severovzhodnega staroruskega območja je prišla v ospredje mongolska

verska politika z vsemi pglavitnimi lastnostmi. Mongoli niso zahtevali verskega spreobrnjenja od staroruskega prebivalstva in duhovščine, ki sta se znašla pod njihovo oblastjo.²⁷ Za ohranjanje diplomatskih vezi med Mongoli in Cerkvijo so v prvi vrsti skrbeli pravoslavni škofi, ki so potovali po mongolskem imperiju in med drugim opravljali tudi funkcijo diplomatov v imenu staroruskih knezov, hkrati pa so služili tudi kot pomemben vir informacij o dogodkih znotraj mongolskega imperija in v nekaterih primerih pokristjanjevali Mongole. Predvsem slednje dejstvo je prineslo eno izmed opaznejših sprememb v odnosu med Mongoli in starorusko Cerkvijo. Mongolski kani so namreč dovoljevali škofom, da so ti pokristjanjevali pogane v njihovem imperiju.²⁸ Leta 1276 je denimo metropolit Feognost, vrhovni duhovni vodja staroruske Cerkve, na cerkvenem zboru v Carigradu odprl tematiko o uspešnosti pokristjanjevanja mongolskega prebivalstva.²⁹ Ohranjeni so številni primeri Mongolov, ki so sprejeli pravoslavno vero. Prvi mongolski plemič, ki se je spreobrnil, naj bi bil glavni junak iz »Povesti o Petru, carjeviču iz Horde«, o kateri je že bilo govora. Poročajo, da je Peter tako nagovoril škofa Kirila: »... razmišljal sem o bogovih hanov in prednikih svojih in o soncu in o luni in o ognju – resnično, vse to je bog ustvaril, vendar vaša vera je prava in dobra, vaš bog resnični. Prosim te, naredi tako, da bi tudi jaz prejel sveti krst.«³⁰

Vpliv pravoslavne vere je dosegel tudi mongolske vladarje. Mengo Timur kan je imel ob sebi pravoslavno duhovščino, ki je opravljala bogoslužje.³¹ Postranski rezultat pokristjanjevanja so bile številne poroke med moskovskimi knezi in mongolskimi devicami, ni pa bilo nič nenavadnega, da je do zakonskih zvez prihajalo tudi med mongolskimi kani in knežjimi družinami. Številni Mongoli so se versko spreobrnil tudi zaradi tega, ker so tako dobili prilžnost, da vstopijo v službo k staroruskim knezom.³²

Najodmevnejši dogodek, ki je spodbudil in krepil povezavo med Mongoli in pravoslavno vero ter priča o novem mejniku v odnosih med kani in pravoslavno duhovščino, je bila ustanovitev škofije na ozemlju Zlate Horde pod okriljem mongolskega vladarja, Berke kana, ki si je želel predstavnika pravoslavne vere v svojem imperiju. To se je zgodilo leta 1261 v glavnem mestu Zlate Horde, Saraju, s prvim škofom po imenu Mitrofan in priča o precejšnjem ugledu, ki ga je med Mongoli uživala pravoslavna vera.³³ Škofija je predstavljala najpomembnejše pravoslavno središče v mongolskem kanatu in bila pomembna predvsem zato, ker je omogočala neposredne stike med predstavniki pravoslavne vere in Zlato Hordo.³⁴

JARLIKI

Po nastopu mongolske nadoblasti na območju severovzhodne stare Rusije so morali po ukazu mongolskega kana tako knezi kot tudi duhovščina, ki je vključevala vse religije znotraj mongolskega imperija, potovati v takratno glavno mesto Karakorum in kasneje, z nastankom Zlate Horde, v Saraj, da so prejeli posebno listino, imenovano jarlik (*yarlig*), ki je potrjevala njihove politične položaje.³⁵ V letih 1246 so Mongoli opravili prvi popis staroruskega prebivalstva z namenom, da bi lahko nadzirali davke. V tem času so bili najverjetneje tudi podarjeni prvi privilegiji staroruskemu duhovništvu, jarlike pa so podeljevali posameznim škofom, da so jim omogočili samostojno vodenje škofij.³⁶ Izdani privilegiji so razvidni predvsem iz znanih podatkov o tem, da je bila duhovščina na območju severovzhodne stare Rusije oproščena vseh davkov, ko so mongolski uradniki opravljali popis prebivalstva.³⁷ To je razvidno iz letopisov, kjer je zapisano, da so prišli mongolski davčni uradniki in prešteli vso zemljo Suzdalsko, Rjazansko in Muromsko, nastavili svoje uradnike in se nato vrnili v Zlato Hordo. Pri tem je omenjeno, da so preskočili igumene, menihe in duhovnike, ki se jim »prikazuje Sveta Mati Božja«.³⁸

Jarliki, ki jih je prejela duhovščina, so pomembni predvsem zato, ker so v njih natančno opredeljeni privilegiji, ki so jih mongolski vladarji izrekli Cerkvi. Privilegiji, ki so navedeni v prvem ohranjenem jarliku, so se v večini primerov prenašali v naslednje listine.³⁹ Za primer lahko predstavimo enega od jarlikov, ki ga je staroruski metropolit Mitjaj prejel od mongolskega vladarja leta 1379.⁴⁰ Začne se z besedo mongolskega kana, ki naslavlja prebivalce vseh družbenih slojev. Na tej točki preide jarlik na daritve z besedami, da so že prvi kani, med katerimi sta omenjena Džingiskan in Berdibek kan, izkazovali naklonjenost »cerkvenim ljudem«, ti pa so v zameno zanje molili. V preteklosti so bili vsi predstavniki Cerkve in duhovščine izvzeti od prispevanja tributov Zlati hordi, davkov, prihodkov, vojaške službe, opravljanja dela, straženja in preskrbe s krmo. Duhovščina – metropoliti, duhovniki in menihi – je dobila tudi imuniteto pred mongolskimi uradniki. V koncu tega dela je zapisano, da se bo takšen postopek nadaljeval tudi pri metropolitu Mitjaju, v primeru, da bo molil za kana in naslednje generacije, pri čemer se v večji meri ponovijo prej navedeni privilegiji. V tem delu so omenjeni še privilegiji o dodatnih davkih, priložnostnih plačilih in davek na alkoholne pijače. Cerkvenim in samostanskim posestim je bila obljubljena zaščita za »hiše, vodo, zemljo, vrtove, sadovnjake, vinograde, mline, konje, živino in ovce« pred morebitnim nasiljem, krajo in povzročanjem škode.⁴¹ V nadaljevanju so opredeljene nekatere kazni za kršitev pravic Cerkve, predvsem s strani njenih podanikov, za uničevanje njene posesti in nedovoljeno zadrževanje na njej, večino v obliki smrtnih kazni.⁴² Takšna poostrena oblika kaznovanja ni temeljila na posebni zvezi med Mongoli in Cerkvijo, temveč na dejstvu, da je bila smrtna kazen najpogostejša oblika kazni za kršitve zakona v mongolskem imperiju in kasnejših kanatih. V že omenjenemu zakoniku Jasa je denimo bila takšna kazen določena tako za izdajalce domovine, kot tudi za tiste, ki niso spoštovali starejših. V jarliku

je metropolitu izrečeno opozorilo, da se bo v primeru lastnih grehov moral zagovarjati pred bogom. Povsem na koncu je navedena edina dolžnost, ki jo je duhovščina imela do Mongolov. Metropolit je moral moliti k bogu in se zavzemati, da bi preostali predstavniki Cerkve molili za Mongole. Takšna zaobljuba je ob praktični vrednosti, ki so jo molitve imele za Mongole, delovale tudi na simbolni ravni kot prikaz podpore duhovščine mongolski nadvladi.⁴³

DIPLOMATSKI STIKI MED DUHOVŠČINO IN MONGOLI

Kljub pozitivnemu odnosu med starorusko duhovščino in Mongoli je do srečanj med obojimi predstavniki zaradi dolgotrajnega in težavnega potovanja v Zlato hordo navadno prihajalo zgolj ob posebnih priložnostih. To je tudi razlog, da se je ohranilo zelo malo virov o neposrednih odnosih med Cerkvijo in Zlato Hordo.⁴⁴ Izmed ohranjenih virov pa po pomembnosti izstopajo predvsem trije dogodki: potovanje kneza Černihivskega in dveh staroruskih metropolitov, Feognosta in Alekseja.

Kot je že bilo omenjeno, so bili staroruski knezi primorani jezdit v Zlato hordo v znak izkazovanja podložnosti mongolskim kanom. Iz takega razloga sta k mongolskemu vladarju Batu kanu potovala černihivski knez, Mihail Vsevolodič, kasneje pa tudi rjazanski knez, Roman Olgovič.⁴⁵ Dogodka ne bi toliko izstopala, če ne bi na diplomatskih srečanjih prišlo do sporov z mongolskim kanom, ki so se končali s smrtjo obeh knezov.⁴⁶ Več je znane o potovanju kneza Mihaila Vsevolodiča. Najpopularnejša razlaga pojasnjuje, da je Batu kan od Mihaila zahteval, da spoštuje mongolski običaj – sprehoditi bi se moral skozi ogenj in pokloniti pred idolom Džingiskana, ki je imel tedaj že božji status. Černihivski knez je to zavrnil, ker si je takšen postopek razlagal za bogokletstvo in je bil posledično obsojen na smrt skupaj z enim izmed predstavnikov njegovega ožjega plemstva, ki se je zavzemal,

da bi knez v nastalem položaju prevzel vlogo svetnika.⁴⁷ Smrt kneza Mihaila je postala predmet razprave o mongolski tolerantnosti in domnevnem verskem ozadju, ki bi lahko pripomoglo k takšnemu razpletu: ali je torej mongolski kan zahteval od staroruskega kneza, da se odreče svoji veri in sprejme njihovo vero, ali je postopek priklanjanja obrazu Džingiskana imel zgolj simbolični pomen, s katerim so knezi izkazovali svojo zvestobo oz. podložnost.⁴⁸

POTOVANJA METROPOLITOV FEOGNOSTA IN ALEKSEJA

Izmed potovanj cerkvenih predstavnikov izstopata dve diplomatski srečanja, ki sta se odvijali v posebnih okoliščinah. Leta 1341 je novookronani mongolski kan, Džanibek, kot je bilo v navadi, pričakoval obisk vrhovnih cerkvenih vladarjev, da bi potrdil njihovo legitimnost.⁴⁹ Za naslednje leto v letopisih piše, da je staroruski metropolit Feognost potoval v Zlato Hordo k Džanibek kanu po jarlik. Kanu so njegovi dvorjani sporočili, da ima metropolit zelo veliko dohodka, zlata, srebra in vsega bogastva, ter mu predlagali, da se mu za vsako leto določi polletni davek. Feognosta so zadržali na kanovem dvoru, ker ni bil pripravljen pristati na takšne pogoje. Džanibek kan mu je dovolil vrnitev v Moskvo šele, ko je metropolit pristal na zajetno plačilo za svojo svobodo, davka pa je bil kljub vsemu oproščen. Metropolit je prejel jarlik in se srečno vrnil s potovanja.⁵⁰

Dogodek je pomemben, ker ni šlo le za osebni konflikt med osebama z visokim statusom, temveč pod površjem označuje spor med Cerkvijo in kanom. Džanibek kan je pravzaprav nameraval s polletnim davkom naložiti dajatev pravoslavni Cerkvi. Ko je Feognost plačal enkratni znesek, se je s tem izognil prihodnjim plačilom in obdržal privilegije Cerkve. Na vprašanje, zakaj je Džanibek kan izbral tako napadalno politiko proti metropolitu, imamo dve razlagi, za kateri ni nujno, da se med seboj izključujeta.

Prva razlaga se nanaša na neposredni odnos med Feognostom in Džanibek kanom. Kan je izvedel, da sta metropolit in Cerkev izjemno bogata in se je želel na njun račun tudi okoristiti.⁵¹ Možno je tudi, da je tako ostro nastopil proti metropolitu, ker ta ponekod ni bil na pretirano dobrem glasu. Z Novgoroda so denimo prihajale pritožbe o »nespodobnih rečeh, ki prihajajo z nasiljem metropolita«,⁵² pogosto pa se je njegov značaj povezoval s »srebroljubjem«. Drugi razlog pripisujejo islamizaciji Zlate Horde, po kateri so se uveljavila pravila, ki niso bila v skladu z že omenjeno Jaso. Feognost se je torej v tem primeru skliceval na Džingiskanove zakone, medtem ko je Džanibek kan preizkušal, v kakšni meri lahko krši starodavne zakone.⁵³

Povsem drugačne odnose je z Mongoli vzpostavil Feognostov naslednik, metropolit Aleksej. Njegovo potovanje leta 1357 v Zlato Hordo k mongolski carici Tajduli je najbolj prepoznaven dogodek v odnosih med metropoliim in mongolskimi vladarji.⁵⁴ Tajdula je bila ena izmed štirih žen Uzbek kana, a tudi najvplivnejša, in je bila znana kot »glavna mati« v Zlati hordi in zaščitnica krščanstva.⁵⁵ Iz virov, predvsem pa iz pisma papeža Benedikta XII., je razviden njen pozitiven odnos do kristjanov. Papež hvali njeno predanost, milost in pokroviteljstvo tako do pravoslavne, kot tudi do katoliške vere.⁵⁶ Razlog za Aleksejevo potovanje je bil osebne narave. V Zlato Hordo je potoval na željo carice Tajdule, ki je zbolela in upala, da bi jo metropolit lahko ozdravil, ker so bili do tedaj lokalni šamani neuspešni.⁵⁷ Aleksej je pripotoval v Zlato Hordo in pripisali so mu zasluge, da jo je uspel ozdraviti z molitvami in čudežno vodo ter s tem dvignil ugled staroruske Cerkve.⁵⁸ Aleksej je zapustil mongolski kanat z visokimi častmi in tudi prejel jarlik za potrditev svojega položaja.⁵⁹ To je bilo tudi zadnje takšno diplomatsko srečanje, ki je krepilo stike med mongolskimi kanati in starorusko Cerkvijo. Še ko je bil metropolit Aleksej v Zlati Hordi, so poročali o težavah, ki naj bi jih imel zaradi islamizacije. Vključil

se je tudi v razpravo s predstavniki islama o tem, katera vera je resnična.⁶⁰ Njegova hitra vrnitev v Moskvo je bila najverjetneje povezana s smrtjo tedanjega kana in nastalimi nemiri znotraj Zlate Horde.⁶¹ Številne vojne in notranji konflikti so oslabili vpliv Mongolov nad staroruskim območjem in posledično skorajda prekinili diplomatske stike med mongolskimi vladarji in duhovščino.⁶² O ohladitvi odnosov priča tudi delovanje kasnejših mongolskih vladarjev. Ob Tohtamiškanu, ki je z vojsko opustošil Moskvo in pri tem seveda ni prizanesel duhovščini, je izstopal še kan Mamaj.⁶³ Njega prikazujejo kot »zlega preganjalca kristjanov«, ki je nastopil proti krščanskemu svetu, v želji, da si pokori vse kristjane in uniči Cerkev. K temu je sicer prispevalo dejstvo, da je bil kan Mamaj vrhovni poveljnik vojske Zlate horde v Kulikovski bitki – spopadu, ki se povezuje z rusko narodno identiteto. Iz virov je hkrati razvidno, da ni več pripisoval pomena verski strpnosti, vsaj ne v takšni meri, kot so to spoštovali njegovi predhodniki.⁶⁴

¹ Pojem 'staroruski' se nanaša na vzhodne Slované, ki so živeli na ozemljih današnje Rusije, Belorusije in Ukrajine, še preden so se izoblikovale narodne identitete.

² G. V. Vernadski, *Mongoly i Rus'*, Tver, 1997, str. 6 (Dalje: G. V. Vernadski, *Mongoly i Rus'*); J. E. Golubinski, *Istorija Russkoj Cerkvi*, Zv. 2., št. 2., Moskva, 1900, str. 19 (Dalje: E. Golubinski, *Istorija Russkoj Cerkvi*); P. V. Znamenski, *Istorija Russkoj Cerkvi*, Sergijev Posad, 2006, str. 50 (Dalje: P. V. Znamenski, *Istorija Russkoj Cerkvi*).

³ M. O. Skripilj, *Povest' o Petre*, careviče Ordynskom, v: *Russkie povesti XV-XVI vekov*, ur. B. Larin, Moskva, 1958, str. 98-106 (Dalje: M. O. Skripilj, *Povest' o Petre*).

⁴ Isti

⁵ I. Belozjorov, *Russkie mitropolity i hany Zolotoj Ordy: sistema otnošenij*, v: *Vestnik MGU*, št. 3, Moskva, 2003 (Dalje: I. Belozjorov, *Russkie mitropolity i hany*); E. Golubinski, *Istorija Russkoj Cerkvi*.

⁶ M. O. Skripilj, *Povest' o Petre*.

⁷ N. M. Nikoljski, *Istorija russkoj cerkvi*, Moskva, 1985, str. 39, 42, 45 in 48 (Dalje: N. M. Nikoljski, *Istorija russkoj cerkvi*).

⁸ G. Hosking, *Russia and Russians, From Earliest Times to the Present*, London, 2012, str. 23 in 40 (Dalje: G. Hosking, *Russia and Russians*).

⁹ N. M. Nikoljski, *Istorija russkoj cerkvi*, str. 45.

¹⁰ E. Golubinski, *Istorija Russkoj Cerkvi*, str. 150.

- ¹¹ N. S. Borisov, *Russkaja cerkov' v političeskoj borbe XIV-XV vekov*, Moskva, 1986, str. 111-112 (Dalje: N. S. Borisov, *Russkaja cerkov'*).
- ¹² A. V. Kartašev, *Očerki po istorii russskoj cerkvi*, Pariz, 1959, str. 279-280 (Dalje: A. V. Kartašev, *Očerki po istorii russskoj cerkvi*).
- ¹³ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 17 in 41.
- ¹⁴ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 30.
- ¹⁵ G. Hosking, *Russia and Russians*, str. 50; Zere Majdanali, Social'naja organizacija i struktura mongol'skogo obščestva i Zolotoj ordy v sovetskoj i rossijskoj istoriografii, v: *Vestnik KazNU, serija istoričeskaja*, izdaja 38, št. 3, 2005, str. 10.
- ¹⁶ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 80.
- ¹⁷ A. P. Grigorjev, *Sbornik hanskij jarlykov russskim mitropolitam: Istočnikovedčeskij analiz zolotoordynskih dokumentov*, Sankt Peterburg, 2004, str. 74; I. Belozorov, *Russkie mitropolity i hany* (Dalje: A. P. Grigorjev, *Sbornik hanskij jarlykov*); G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 73.
- ¹⁸ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 90; P. V. Znamenski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 50.
- ¹⁹ C. J. Halperin, *Russia in The Mongol Empire in Comparative Perspective*, v: *Harvard Journal of Asiatic Studies*, izdaja 43, št. 1 (1983), str. 255.
- ²⁰ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 134; E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, 24-25.
- ²¹ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 3.
- ²² P. V. Znamenski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 30; Metropolit Makarij, *Istorija russskoj cerkvi*, 1. del, 3. knjiga, elektronsko prilagojena oblika, Kijev, 2012, str. 884 (Makarij, *Istorija russskoj cerkvi*).
- ²³ I. U. Budovnic, *Russkoe duhovenstvo v pervoe stoletie mongolo-tatarskogo iga*, v: *Voprosy istorii religii i ateizma*, št. 7, Moskva, 1959, str. 285; J. V. Sočnev, *Pravoslavnaia cerkov' v sisteme vzaimootnošenij Rusi i Zolotoj Ordj*, v: *Istorija v podrobnostjah*, št. 8, Moskva, 2013, str. 74 (Dalje: J. V. Sočnev, *Pravoslavnaia cerkov'*); L. V. Čerepnin, *Mongolo-Tatary na Rusi (XIII v.)*, v: *Tataro-mongoly v Azii i Evrope*, ur. L. V. Matvejeva, 2. izdaja, Moskva, 1977 (Dalje: L. V. Čerepnin, *Mongolo-Tatary na Rusi (XIII v.)*).
- ²⁴ J. V. Sočnev, *Pravoslavnaia cerkov'*, str. 74; E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 7-8.
- ²⁵ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 254; L. V. Čerepnin, *Mongolo-Tatary na Rusi (XIII v.)*, str. 206.
- ²⁶ A. V. Kartašev, *Očerki po istorii russskoj cerkvi*, str. 282.
- ²⁷ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 17.
- ²⁸ Isti, str. 41 in 60-61.
- ²⁹ P. V. Znamenski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 52.
- ³⁰ Makarij, *Istorija russskoj cerkvi*, str. 886; M. O. Skripilj, *Povest' o Petre*.
- ³¹ Makarij, *Istorija russskoj cerkvi*, str. 884.
- ³² E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 41; A. A. Gorski, *Moskva i Orda*, Moskva, 2003, str. 50.
- ³³ I. Belozorov, *Russkie mitropolity i hany*; Makarij, *Istorija russskoj cerkvi*, str. 849; N. S. Borisov, *Russkaja cerkov'*, str. 37.
- ³⁴ J. V. Sočnev, *Pravoslavnaia cerkov'*, str. 75.
- ³⁵ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 12.
- ³⁶ J. V. Sočnev, *Pravoslavnaia cerkov'*, str. 72.
- ³⁷ I. Belozorov, *Russkie mitropolity i hany*.
- ³⁸ M. D. Prisjolkov, *Troickaja letopis'*. Rekonstrukcija teksta, Moskva, 1950, str. 325-326.
- ³⁹ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 114.
- ⁴⁰ Jarlik Mohameda Bulaka metropolitu Mitjaju (1379), v: V. Grigorjev, *O dostovernosti jarlykov, dannyh hanami Zolotoj Ordj russskomu duhovenstvu*, Moskva, 1842 (Dalje: Jarlik Mohameda Bulaka).
- ⁴¹ A. P. Grigorjev, *Sbornik hanskij jarlykov*, str. 190-191.
- ⁴² Isti, str. 192-193 in 196-197.
- ⁴³ Jarlik Mohameda Bulaka
- ⁴⁴ I. Belozorov, *Russkie mitropolity i hany*.
- ⁴⁵ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 99.
- ⁴⁶ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 42.
- ⁴⁷ G. V. Vernadski, *Mongoly I Rus'*, str. 99.
- ⁴⁸ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str., 45-46; Makarij, *Istorija russskoj cerkvi*, str. 884.
- ⁴⁹ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str., 156.
- ⁵⁰ Isti; PSRL (polnoe sobranie russskih letopisej), knjiga 10, VIII. letopisnyj sbornik', imenuemyj Patriaršeju ili Nikonovskoju letopis'ju, Sankt Peterburg, 1885, str. 215.
- ⁵¹ I. Belozorov, *Russkie mitropolity i hany*, E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str., 156.
- ⁵² PSRL, knjiga 3, Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov, Moskva, 1950, str. 353.
- ⁵³ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str., 156.
- ⁵⁴ Isti, str. 196.
- ⁵⁵ A. P. Grigorjev, *Sbornik hanskij jarlykov*, str. 45-46.
- ⁵⁶ »IV Pismo togo že papy k žene Uzbeka Tajdolju.« Rasskaz rimsko-katoličeskogo missionera dominikanca Juliana, o putešestvii v stranu privolžskih vengercev, soveršenom pered 1235 godom i pis'ma papy Benedikta XII k Hanu Uzbeku, ego žene Tajdolju i synu Džanibeku, v 1340 godu, uredil Vladislav Norbertovič Jurgevič, v: *Zapiski Odesskogo obščestva istorii i drevnostej*, knjiga 5, Odesa, 1863.
- ⁵⁷ PSRL, knjiga 18, prva izdaja. Simeonovskaja letopis', Sankt Peterburg, 1913, str. 99.
- ⁵⁸ Makarij, *Istorija russskoj cerkvi*, str. 860; P. V. Znamenski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 62.
- ⁵⁹ I. Belozorov, *Russkie mitropolity i hany*; PSRL, knjiga 18, prva izdaja. Simeonovskaja letopis', Sankt Peterburg, 1913, str. 99.
- ⁶⁰ E. Golubinski, *Istorija Russskoj Cerkvi*, str. 197.
- ⁶¹ I. Belozorov, *Russkie mitropolity i hany*.
- ⁶² N. S. Borisov, *Russkaja cerkov'*, str. 81.
- ⁶³ Isti, str. 117.
- ⁶⁴ Skazanie o Mamaevom poboišče, *Izbornik (Sbornik proizvedenij literatury Drevnej Rusi)*, Moskva, 1969.